

ПЕРЕХІДНІ ЯВИЩА В СИСТЕМІ ЧАСТИН МОВИ І ПИТАННЯ ПРАВОПИСУ (на матеріалі незмінних класів слів)

У статті стисло висвітлюється історія вивчення в сучасному мовознавстві проблеми переходу одних частин мови в інші, дано оцінку деяким дискусійним положенням, зосереджено увагу на взаємодії слів у системі незмінних частин мови — прислівників, прийменників, сполучників, часток.

Ілюстративний матеріал дібрано таким чином, щоб показати, як явища взаємодії та переходу викликають семантичні зрушення в словах та впливають не лише на їхні структурно-граматичні особливості, а й на їхній правопис у сучасній українській літературній мові.

Порушені у статті питання тісно пов'язані з навчальною програмою і можуть бути використані у практиці викладання сучасної української мови в загальноосвітній школі та у вищих навчальних закладах.

Кожна окрема одиниця мови, хоч би до якого мовного рівня вона належала, має свою індивідуальну функцію у структурі мовленнєвого ряду і здатність відтворюватись у різних мовленнєвих рядах [9, 162]. Повторювана у різноманітних актах мовлення, одна і та ж з погляду матеріального вираження мовна одиниця, зберігаючи свою індивідуальність, може виявляти функціональні ознаки, властиві іншим одиницям, взаємодіяти з ними. Найвиразніше така взаємодія виявляється на словотворчому та граматичному рівнях, з якими тісно пов'язується проблема морфологічної структури слова та проблема поділу слів на окремі лексико-граматичні класи (частини мови).

Традиційна класифікація частин мови, що бере початок ще від античних граматистів, дає можливість будь-яку словоформу чи окрему лексему підвести під відповідну рубрику. Вчені дотримуються думки про те, що проблема класифікації слів за частинами мови є передусім проблемою класифікації їхніх форм [10, 40].

Так, лексема *весь* (*увесь*) у формі середнього роду *все* (*усе*) функціонує як вихідна (первинна) у складі означальних займенників, співвідносних із прикметниками. Напр.: *Через усе село мовчки тягнулася невесела валка* (*М. Стельмах*). Ця словоформа може співвідноситись і з іменниками зі значенням узагальнення: *Все* палало кругом

(В. Сосюра); Як я люблю оці години праці, Коли усе навколо затиха (Леся Українка), В 11-томному «Словнику української мови» ця застигла словоформа засвідчується також як прислівник зі значеннями «постійно, завжди, скрізь, усюди; до цього часу, до сих пір, досі», як сполучник та як підсилювальна частка [15, 762, 763]. У формі *всього* (*усього*) вона засвідчується і як прислівник зі значеннями «разом, загалом, у цілому», та як обмежувальна частка у значенні «лише, тільки», а при повторенні у поєднанні з прийменником *на* (*всього-на-всього*) кваліфікується як *підсилювальна* частка для вираження обмеження кількості чогось [15, 772]. До речі, «Український правопис» останню словоформу фіксує у складі прислівників [19, 40], що вказує на розходження у тлумаченні її частиномовного статусу, а отже, є свідченням взаємодії класу прислівників і часток.

Незаперечним є той факт, що кожна частина мови має у своєму складі, з одного боку, слова, що становлять її ядро, основу, оскільки виступають як такі, що належать лише до даного класу, і з другого, — до неї входять слова, які можуть належати й іншим класам. Здатність матеріальної лексеми виступати у складі різних класів є передусім наслідком вияву її граматичних ознак у різних мовленнєвих рядах, наслідком певної системи відношень між цими класами. Розуміння семантики слова, особливостей його морфологічної структури, можливостей словозміни та сполучуваності з іншими словами, чітке розрізнення виконуваних словом синтаксичних функцій у реченні — ось ті чинники, які сприяють правильному визначенню категоріального статусу слова (словоформи) у кожному окремому випадку функціонування. Граматичні розбіжності у системі частин мови, історично зумовлені розбіжностями їх синтаксичних функцій, реалізуються, як відомо, у словозміні та категоріальному вираженні (наявності чітко окреслених граматичних категорій у межах певних лексико-граматичних класів та їхніх розрядів). Взаємодія окремих класів слів, яка супроводжується появою в них нової граматичної якості, нових словотворчих можливостей і семантичних зрушень, створює необхідні умови для переходу слів з однієї частини мови в іншу. Саме тому поширеною в сучасному мовознавстві є думка про те, що традиційне вчення про частини мови є «апріорною» класифікацією, логічні передумови якої досить різнобічні [10, 41]. Між окремими класами слів не існує чітких непроникних меж — вони постійно перебувають у своєрідному русі та взаємодії; окремі одиниці можуть переходити з одного класу в інший, виявляючи закономірності розвитку граматичної будови мови взагалі.

Найпомітніше перехідні явища спостеріга-

ються в системі повнозначних частин мови, і традиційно визначаються як субстантивация, ад'єктивация, адвербіалізація тощо.

Об'єктом даного дослідження є класи слів, що належать до незмінних частин мови і які справедливо вважаються найбільш спірними з погляду лексико-граматичної систематизації одиниць, що входять до їхнього складу.

Історія вивчення формування і розвитку функцій незмінних частин мови переконливо доводить, що переважна більшість складових одиниць цих класів виникла на ґрунті самостійних повнозначних словоформ: одні виникли ще в доісторичну епоху, інші документовані ранніми писемними джерелами, ще інші виникли у новій українській мові.

Взаємодію незмінних слів, перехідні явища між ними можна спостерігати вже за найдавнішими східнослов'янськими граматиками кінця XVI — середини XVII ст. (граматиками Л. Зизанія 1596 р., М. Смотрицького 1619 р., І. Ужєвича 1643 і 1645 рр. та ін.) [17]. Хоча вже на той час службові слова мали відмінні функціональні риси, найчастіше вони ототожнювалися з іншим класом незмінних слів — прислівниками, повнозначною частиною мови, сформованою як окремий лексико-граматичний клас у ранню історичну епоху розвитку мови. Оскільки яскраво вираженою морфологічною ознакою прислівників (як і службових слів) є незмінність форми, тобто втрата можливостей словозміни, до їх складу вчені відносили і незмінні службові слова [17, 68-71, 71-74, 143-145]. Пізніше О.М. Пешковський образно назвав прислівники «звалищем», у якому знаходили місце ті незмінні одиниці, які вченим не вдавалося чітко диференціювати та підвести під певний лексико-граматичний клас [12, 50].

Науково-теоретичне осмислення процесу взаємодії і переходу в системі незмінних частин мови чи не вперше в українському мовознавстві простежується у працях О.О. Потебні [13, 26]. Щоправда, спостереження вченого мали переважно спорадичний характер і порушувалися у зв'язку з розв'язанням інших граматичних проблем. Проте можна з упевненістю стверджувати, що, починаючи від О.О. Потебні, думка про функціонально-граматичну і семантично-структурну спорідненість деяких слів у межах різних класів, про можливість їхнього взаємопроникнення все більше привертає увагу дослідників і знаходить, зокрема, плідне вираження у працях таких відомих мовознавців, як О.М. Пешковський, Л.В. Щерба, О.О. Виноградов та ін. Обґрунтуванню теоретичних засад і розв'язанню окремих питань, пов'язаних із взаємодією частин мови та явищами переходу в їх системі, пізніше присвятили свої дослідження у російському мовознавстві — В.В. Ба-

байцева, О.Т. Кривоносов, М.Ф. Лукін, О.П. Калечиць, а в українському — О.С. Мельничук, В.С. Ващенко, В.В. Німчук, І.Р. Вихованець, В. Ожоган та ін.

Вважаючи перехідні явища свідченням життєздатності, постійних перетворень і розвитку усїєї мовної системи [13, 82], вчені відзначають, що завдяки наявності у мові перехідних категорій мовна система не лише не руйнується, а, навпаки, «ще більше зміцнюється й урівноважується»; без них мовна система «застигла б, стала нерухомою, а через те й змертвою [2, 14-15].

Незважаючи на значну кількість робіт з цієї проблеми, питання сутності трансформаційних процесів, їх типів, умов перехідності слів (словоформ) і критеріїв їх розрізнення перебувають у колі дискусійних і потребують, на наш погляд, деякого уточнення та систематизації. Одним із таких дискусійних положень є проблема збереження словом своєї вихідної (первинної) форми у процесі його переходу в іншу частину мови. Так, О.О. Шахматов був переконаний у тому, що, переходячи з однієї частини мови в іншу, слова не змінюють своєї форми [20, 127]. Цю думку слушно спростував В.С. Ващенко, який аргументовано довів, що у процесі переходу відбуваються глибокі внутрішні перетворення як змісту, так і форми слів, що переходять в інший лексико-граматичний розряд [2]. Справді, це явище супроводжується насамперед повною або частковою десемантизацією словоформи, втратою словом словозмінних і словотворчих особливостей та можливостей сполучуваності з іншими словами, що часто-густо веде і до порушення його внутрішньоструктурної цілісності. Пор., наприклад, приєменниково-відмінкову іменну конструкцію у висловлюванні: *Йти на зустріч з другом*, яка в іншому висловлюванні: *Жодна підвода не йшла назустріч*, на схід (*О. Гончар*) — є прислівником. Подальша трансформація колишньої приєменниково-відмінкової словоформи відбулася в результаті переходу прислівника у приєменник: *Стебла витикалися з землі назустріч сонцю* (*О. Довженко*).

Спостерігається термінологічна неоднозначність у визначенні сутності перехідних явищ. Найчастіше перехід у системі частин мови отожднюється із безафіксальним способом словотворення і визначається як «конверсія» (*О. І. Смирницький*), «взаємоперехід частин мови» (*О. Є. Супрун*), «невласне деривація» (*Н.Д. Арутюнова*), «морфолого-синтаксичний тип словотворення» і «граматична омонімія» (*В. В. Виноградов*), «синкретизм» (*В. В. Бабайцева*), «взаємопроникність» (*О.Т. Кривоносов*), «частиномовна деривація» (*О.П. Калечиць*), «лексико-граматична субституція» (*М.Ф. Лукін*), «синтаксична деривація» (*Є. Курилович*) та ін. [10, 93; 11, 10; 12, 40]. Дослі-

джуючи це явище у системі незмінних класів слів у німецькій мові, О.Т. Кривоносов категорично заперечив ідею існування на рівні словника «всіх готових частин мови» як граматичних омонімів та конверсію як один із способів словотворення. Поділяючи погляди М.Д. Степанової [16, 94-95], вчений зазначає, що лише зміна синтаксичної дистрибуції дозволяє «переходити» одній частині мови в іншу [7, 94]. Причому переходять одна в одну не частини мови, а лише матеріальна оболонка слова (основа або словоформа), яка виступає в умовах різної додаткової граматичної дистрибуції (суми всіх оточень, у яких перебуває мовна одиниця). Оскільки кожна з одиниць має більш чи менш обмежену здатність поєднуватись з іншими лексичними одиницями, це й пояснює ту обставину, що окремі словоформи можуть переходити в інші частини мови, а інші — ні.

Говорячи про конверсію як про перехід частин мови, ми часто стикаємося з певними труднощами: по-перше, яку частину мови слід вважати вихідною (особливо якщо це службові слова); а по-друге, взаємоперехід частин мови як процес сам по собі є відірваним від реальності, оскільки одна частина мови переходить в іншу не в ізольованому вигляді, а лише у реченні (висловлюванні). А якщо припустити можливість переходу однієї частини мови в іншу в реченні, то в такому разі можна припустити і можливість переходу слова разом із конкретним реченням (висловлюванням), в якому воно використане, що є абсурдним. Отже, одна і та ж частина мови не може бути одночасно й іншою частиною мови: слово не може належати до різних частин мови або переходити з однієї частини мови в іншу, залишаючись самим собою [4, 67]. Інша річ, що в одному і тому ж матеріальному слові (лексемі) можуть співіснувати різні частини мови. Здатність однієї і тієї самої матеріальної лексеми виступати як окремі слова різних класів, що утворюють систему їх «взаємопроникнення», є наслідком граматичних ознак слова у реченні (висловлюванні). У даній статті ми вживаємо термін «перехідність» стосовно повного чи неповного (часткового) переходу певної лексеми (словоформи) із одного якісного граматичного стану в інший та як синкретичне поєднання функцій окремих лексичних одиниць у межах різних частин мови.

У лінгвістичній літературі ступінь перехідності лексичних одиниць з одного класу в інший має різне визначення, а саме: **повний** перехід визначається як узуальний, абсолютний, постійний, стійкий, а **неповний** — оказіональний, ситуативний, контекстуальний, частковий, тимчасовий, нестійкий тощо [16, 49].

Повний перехід має завершений характер, причому поступова завершеність цього процесу

у розвитку мови простежується протягом тривалого періоду. Навряд чи без спеціальної лінгвістичної підготовки можна віднести прислівник *пішки* (пор. фразеологізм ходити пішки під стіл) до застиглої форми іменника **nh шькъ* «піхотинець», а також прийменники *крім, між, через, коло* — також до колишніх іменників зі значенням предметності. Сформовані в найдавніший період розвитку мови за рахунок повнозначних частин мови, службові слова також засвідчують повний перехід колишніх застиглих іменних лексем у незмінні частини мови: прийменники — *без, для*; сполучники — *однак, проте, зате*; частки — *то, би, ледве* та ін. До повного переходу слід віднести й такі випадки, коли словоформа, зазнавши повної або часткової десемантизації, з погляду сучасної української мови більше не сприймається як одиниця тієї частини мови, до якої вона раніше належала. Пор. відіменникові прислівники: *восени, навколо, навкруг, наїздом, наперекір, напередодні*; відзайменникові — *всюди, чому, потім* і віддієслівні — *мовчки, нехотя, досхочу* та ін. Неповний (частковий) перехід передбачає функціонування слова із загальнокатегоріальною валентністю двох і більше частин мови. Наприклад: сподівався (на що?) — *на пам'ять*; вивчити (як?) — *напам'ять*; подивився (на що?) — *на двір*; вийшов (куди?) — *надвір* (іменники з прийменником → прислівники). Причому в межах неповного переходу спостерігається стійка і нестійка градація, критерієм розрізнення якої може бути регулярність і частотність функціонування словоформи у значенні іншої частини мови. Свідченням нестійкого неповного переходу є okazіональність та незвичність уживання. Згадаймо незвичний функціональний перехід незмінних слів (у тому числі й службових) у повнозначні типу: *Завтра* буде кращим, ніж *сьогодні*; Твоє «ні» не дуже мене радує (*М. Черемшина*).

Одним із наслідків різного ступеня переходу та тісної взаємодії частин мови є утворення так званих «функціональних омонімів», або синкретичних гібридних слів, що, за визначенням В.В. Бабайцевої, входять у «зону синкретизму» [1, 35].

Перехідні синкретичні явища є своєрідними конденсаторами семантики слів, одним із способів економії мовленнєвих засобів. Їхня специфіка у системі незмінних частин мови полягає у тому, що багато лексем не піддається, очевидно, чіткій диференціації (особливо це стосується службових слів та деяких прислівників). На думку Л.В. Щерби, проміжні (гібридні) та синкретичні перехідні явища, на відміну від полярних, цілком безсумнівних, у свідомості мовця іноді не можуть бути чітко диференційованими, як певні частини мови, а тому потребують особливої уваги дослідників та всебічного їх вивчення. Ігнору-

вати «зону синкретизму» — значить збіднювати, обмежувати об'єкт вивчення [21, 48].

Аналізуючи незмінні слова, окремі з яких якнайповніше репрезентують складне синкретичне поєднання їхніх функцій (напр., сполучник і частка, прислівник і прийменник, прислівник і сполучник), впадає в око те, що за одиницю аналізу фактично береться лексема не як матеріальний фонетичний комплекс, а як її актуалізація у реченні (висловлюванні), тобто лише один із наборів ознак (одне із значень) однієї і тієї ж матеріальної лексеми, яка може бути «розірваною» на два і більше класів. Отже, межа класу проходить не між матеріально різними лексемами, а часто навіть усередині однієї й тієї ж лексеми (наприклад, поліфункціональні прийменники, сполучники, частки). Безперечно, одні з них мають ширші можливості вияву синкретичних значень, інші — обмежені. Так, під дією придієслівної обставинної функції в багатьох іменниках з'являються прислівникові властивості, а за відповідних додаткових умов (напр., зміні наголосу, неможливості довільної сполучуваності та застигlosti іменникової відмінкової форми) вони повністю переходять у прислівники. Пор. іменники у формі орудного відмінка *бігом, гуртом* і відповідні прислівники — *бігом, гуртом* у словосполученнях: захоплюватися бігом і кинутися бігом; талановитим гуртом і стояти гуртом. Диференційною ознакою зазначених словоформ може бути і добір синонімів. Зокрема, прислівники *бігом* та *гуртом* мають синонімічні прислівникові відповідники: *бігцем, риссю, швидко; разом, оптом, спільно, укупі (вкупі)*, які не співвідносяться із зазначеними вище вихідними формами іменників.

Аналіз синкретичних перехідних явищ дає можливість глибше пізнати лінгвістичну природу окремих лексичних одиниць і їх форм та виявити загальні закономірності їх розвитку й особливості функціонування у мові. Важливість їх вивчення зумовлена не лише збагаченням теорії мовознавчої науки, а й передусім практичними цілями.

Неоднорідність і строкатість лексичного складу незмінних частин мови, наявність спеціальних категоріальних значень навіть у межах одного лексико-граматичного класу, а особливо поліфункціональність, синкретизм значень лексичних одиниць веде не лише до їх нерозрізнення, а часто й до нерозрізнення морфем та окремого слова, слова і словосполучення, що порушує їхню структурно-граматичну цілісність, впливає на правописні норми в сучасній українській мові.

У статті зосереджується увага лише на тих синкретичних перехідних явищах, які зумовлюють різне розуміння лексем та їх поєднань у структурі частин мови, а отже, позначаються на відмінностях у правописі. Це стосується насампе-

ред прислівників, співвідносних з прийменниково-відмінковими формами іменних частин мови, та окремих груп службових слів — прийменників, сполучників, часток, більшість з яких також утворена шляхом трансформації іменних форм (у тому числі й прислівників) і які, зазнавши десемантизації, стали своєрідними виразниками системи граматичних відношень між словами і реченнями. У службові слова можуть переходити лише ті іменні словоформи (у тому числі й утворені від них прислівники), у семантиці яких хоча б потенційно закладена здатність виражати релятивність. Саме тому, напевно, дослідники охоче виводять із складу морфологічних категорій (хай навіть і службових) незмінні службові слова і розглядають їх як синтаксичні засоби зв'язку слів, словосполучень та речень (прийменники та сполучники зі сполучними словами) або як засоби вираження синтаксичної категорії модальності (частки) [3, 25].

На наш погляд, хоча службові слова і не мають морфологічних категоріальних ознак, крім незмінності форми, не можна заперечувати наявності у них своєрідної абстрагованої семантики, яка дозволяє кожному лексичному одинокі диференціювати стосовно іншої навіть у межах одного класу у певному лексичному оточенні.

Оскільки службові слова своєю незмінною формою об'єднуються з прислівниками, простежимо, як явища взаємодії та переходу частин мови впливають на їх правопис.

Труднощі при передачі на письмі багатьох прислівників та окремих службових слів пояснюються, як уже зазначалося, їх спільним походженням, зокрема безпосереднім зв'язком із застиглими відмінковими та прийменниково-відмінковими формами іменних частин мови, які за певних умов функціонування можуть зберігати своє первинне значення.

У словотвірчій структурі прислівників основна частина — це слова, мотивовані всіма неслужбовими частинами мови: іменниками (*збоку, вголос, заочі, зсередини, напочатку, урешті, одвіку*), прикметниками (*востаннє, згарячу, нашвидку, допізна, замолоду, вручну*), числівниками (*надвоє, втроє, учотирьох, заодно, спершу*), займенниками (*внічю, втім, передусім, потім*), дієсловами (*назирцем, нехотя, навстоячки, навприсядки, навпомацки*), а також поєднанням кількох іменних основ (*босоніж, ліворуч, чимдуж, нашвидкуруч, самохіть, стрімголов*) тощо. Явище адвербіалізації супроводжується втратою іменником здатності узгоджуватися з означуваними прикметниками та ізольованістю форми від парадигми відмінювання. Причому розрізняється співвідносність прислівникових утворень в одних випадках з живими формами іменників, а в інших — із втраченими. До останніх належать ті, які або не

збігаються з існуючими в сучасній мові відмінковими формами іменників (*верхи, восени* — колишній орудний відмінок мн.: *влітку* — *в літі*), або прислівник зазнав фонетичних змін (*завтра* — *за+утра*; *заміж*; — *за+муж*), або коли іменники, на ґрунті яких виникли прислівники, втратились у сучасній мові (*доценту, нанівець, залюбки*). Наведені приклади ілюструють явище повного переходу іменників у прислівники.

Повний перехід у прислівники прийменниково-відмінкових форм іменників, нечленних прикметників, займенників, числівників спостерігаємо і в тих випадках, коли між ними та прислівниками продовжують існувати і в сучасній мові живі зв'язки, через що при передачі їх на письмі відбувається поплутання написань разом — окремо: *до низу* — *донизу*; *в останнє* — *востаннє*; *на двоє* — *надвоє*; *при тому* — *притому* і под. Словоформи з колись роздільним написанням компонентів при переході у прислівники набувають ознак структурно-граматичної цілісності та водночас зазнають певних семантичних зрушень (лексичне значення знижується, іншими стають ступінь і характер узагальнення). Вони піддаються чіткій диференціації з подібними за звучанням іменними змінними словоформами, які повністю зберігають свою первинну семантику, можуть виконувати синтаксичні функції різних членів речення (додатка, означення та обставини), а на письмі мають відокремлене написання з прийменниками (або частками). Пор.: Килина відійшла *вбік* (*Є. Гуцало*) — *Щось кольнуло в бік* старої, і вона затамувала подих (*О. Довженко*); «*Востаннє* попереджаю вас», — суворо сказав комбат (*О. Гончар*) — *В останнє* своє побачення вони ще розраховували на милість долі (*Г. Тютюнник*).

У випадках неповного (часткового) переходу прийменниково-відмінкових іменникових словоформ у прислівники вони зазвичай зберігають своє конкретне лексичне значення, первинну структурно-граматичну форму (роздільне написання). У більшості випадків між компонентами словоформи можна вжити означення: Біжить назад вся гурма *без ладу*... (*Леся Українка*) (пор.: *без будь-якого ладу*); Сяк-так добрела [Маруся] *через силу* до Миколиної хати, де чула, що мати її живе (*Г. Квітка-Основ'яненко*) (пор. *через свою силу*). Пор. ще: Ні, перелічити усі слова *не під силу* нікому з нас (*І. Вихованець*) — (*не під ніяку силу*).

Із сказаного випливає, що завершеність чи незавершеність процесу адвербіалізації повнозначних слів і словоформ слід бачити передусім у наявності чи відсутності в сучасній українській мові вихідних лексем. Втрата семантичного і словотвірного зв'язку прислівника з вихідною лексемою, а основне — її зникнення — свідчення повної адвербіалізації, абсолютної лексикалізації

колишнього словосполучення: *напохваті, навіч, осліп, наосліп, навипиньки, наперекір, похапцем, спересердя, спросоння, знічев'я, зопалу, ненароком* і под.

На шляху до повного переходу у прислівники стоять і колишні іменні словоформи: *без угаву, без упину, до вподоби, на скаку, на льоту* та деякі інші.

Труднощі розпізнавання прислівників та певних іменних словоформ викликані особливостями існуючої в них «зони синкретизму» — явища, яке характеризується тим, що включає одиниці, для яких іноді досить незначного нюансу, щоб визначити їх як предметні чи адвербіальні. Саме тому процес адвербіалізації багатьох прийменниково-відмінкових конструкцій можна вважати незавершеним.

Наявність синкретичних перехідних явищ у системі прислівників є свідченням поступової еволюції цього класу слів, поповнення його складу — процесу, який ніколи не припинявся, і який триває і в наш час.

Позамовна інформація, контекст як особливе явище мовної діяльності створює умови для виявлення мовленнєвих засобів, різноманітних за функціональним використанням, дозволяє розв'язувати питання адвербіалізації кожної одиниці окремо, що зробило правила правопису прислівників «легендарно непізнаними» [6, 58]. Проте роль позамовного контексту не варто перебільшувати. Хоч би якою строкатістю складу через вторинність утворення відзначалися прислівники, хоч би якими ізолюваними за формальними ознаками у системі повнозначних частин мови вони були, в них не могли не скластися загальні формально-граматичні особливості, які відбиваються в орфографії [4, 58-59].

Роль позамовного контексту особливо вагома у випадках, коли прислівники втрачають свою повнозначність, здатність самостійно передавати ознаки й ознаки ознак і починають функціонувати як засоби зв'язку і відношень між повнозначними словами. Саме незмінність форми відкриває можливість використання прислівників у ролі незмінних неповнозначних (службових) слів. Так, зокрема, у прийменники прислівники переходять тоді, коли вони виступають засобом вираження граматичних відношень між іменником і дієсловом. Неможливість лексичної сполучуваності з дієсловами свідчить про повний перехід прислівників у прийменники.

Приєднуючись до залежного від дієслова іменника, деякі колишні іменникові та віддієслівні прислівники у сучасній українській мові функціонують лише як прийменники (напр., *крім, окрім, поверх, замість, oprіч, всупереч, впродовж, упродовж, серед, поміж*). Разом із тим спо-

стерігаємо і низку лексем, що продовжують функціонувати і як прислівники, і як прийменники. Пор.: 1. Хлопці й дівчата збилися *осторонь* в окремий гурток і щось розмовляють собі (С. *Васильченко*) — прислівник; 2. Спиняю машину *осторонь шляху* (Л. *Смілянський*) — прийменник. Подвійне функціональне використання (прислівник — прийменник) мають і такі лексеми: *навкруги, зсередини, попереду, напередодні, вслід, назустріч, навколо, наперекір* та ін.

Хоча в структурі зазначених і деяких інших вторинних прийменників прислівникового походження можна виділити первинні прийменники (*в (у), з, за, на, о, по* та ін.), з погляду структурних особливостей сучасної української мови вони належать до простих, оскільки застигла словоформа є лексикалізованою сполукою, компоненти якої пишуться разом. Аналогічною є структура і відіменникового прийменника *внаслідок*. Проблема правопису не виникає при передачі на письмі тих вторинних прийменників, які утворилися в результаті переходу колишніх відмінкових застиглих іменних форм або безпосередньо (*коштом, край, круг, кінець, коло, перед, протягом, шляхом* та ін.), або через прислівники (*кругом, мимо, після, серед* тощо).

Компоненти вторинних складних прийменників, утворених із різних категорій повнозначних слів та простих первинних прийменників, пишуться окремо (*згідно з, з огляду на, залежно (незалежно) від, незважаючи на, з причини, незалежно від, з метою, поряд з, у зв'язку з* і т.п.). Відсубстантивні і віддієслівні прийменники можуть набувати адвербіальних функцій, зберігаючи словотворний і семантичний зв'язок з вихідними лексемами.

Певні труднощі виникають у процесі функціональної диференціації та правопису одиниць, що входять до складу вторинних сполучників і часток, походження яких пов'язують із займенниками і прислівниками.

Вторинні сполучники найчастіше становлять тісне поєднання повнозначних слів із частками або прийменниками і є завершеними лексикалізованими одиницями, що повністю втратили зв'язок із самостійними словами — *зате, проте, причому, втім, тобто, себто, щоб, якби, якщо* та ін. Чітке розрізнення семантики і виконуваних у реченні функцій зазначених одиниць сприяє правильній передачі їх і на письмі: лексикалізовані сполуки пишуться разом, прийменниково-відмінкові форми та займенники і прислівники у поєднанні з частками — окремо.

Помітну групу синонімічних утворень у складі службових слів становлять сполучники, які тісно взаємодіють із омонімічними частками: *ніби, нібито, наче, начеб, начебто, неначе, нена-*

чебто, мов, мовби, мовбито, немов, немовби, немовбито, буцім, буцімто. Семантична спорідненість та функціональне зближення дає підстави дослідникам об'єднувати їх у межах одного синкретичного класу — «часток-сполучників» (аналогічно виділяються «частки-прислівники», «частки-вигуки», «частки—модальні слова») [19: 730-731; 20: 489].

Ілюстративний матеріал дає можливість простежити специфіку функціонального використання даних одиниць: сполучники поєднують компоненти словосполучень, порівняльні звороти і підрядні речення, а частки виражають різні відтінки модальних значень: гіпотетичне порівняння, сумнів, непевність тощо. Пор.: 1. Тихо-тихо, ліс немов дримає (*М. Познанська*). 2. Тихо надворі, холодно і вогко, немов у нас над Темзою (*Леся Українка*). У першому реченні частка виражає модальне значення гіпотетичного порівняння; її вилучення із речення не впливає на зв'язок між словами, висловлювання набуває яскраво вираженого метафоричного характеру (Тихо-тихо, ліс дримає), при цьому змінюється його модальність. У другому реченні — порівняльний сполучник, із вилученням якого відбувається повний розрив смислового зв'язку між компонентами речення, що веде до порушення змісту висловлювання (Тихо надворі, холодно і вогко у нас над Темзою).

Варто зазначити також, що навіть у межах класу сполучників аналізована група лексем функціонує у трьох різновидах: як з'ясувально-об'єктні, означальні та порівняльні. Будучи закріплені за відповідними типами підрядних речень, вони можуть також виконувати важливу додаткову функцію, пов'язану з вираженням модальних значень достовірності, вірогідності, припущення, сумніву тощо, що функціонально зближує їх із модальними частками. Зазначена група сполучників і часток привертає увагу ще й тим, що в письмових роботах часто порушується їхній правопис, зокрема передається роздільне написання компонентів, співвідносних із частками. Розуміння цих одиниць як цілісних сполук у структурі сполучників і часток, їх функціональне розрізнення дасть змогу уникнути помилкових написань. Невмотивованим, на наш погляд, є розрізнення на письмі незмінних форм прислівника *тим часом* і омонімічного сполучника, що виступає у поєднанні з компонентом *як* — *тимчасом як*.

Етимологічно прозорі компоненти у структурі складених сполучників, утворених на ґрунті поєднання інших частин мови: *через те що, незважаючи на те що, в міру того як, у зв'язку з тим що, як тільки, дарма що* та ін. Дана група сполучників з'являється вже у період формування нової української літературної мови і продовжує поповнюватися новими одиницями [5, 463; 18, 350].

Клас часток в усі періоди розвитку мови поповнювався також за рахунок інших частин мови, шляхом партикуляції застиглих форм деяких повнозначних слів (у тому числі й прислівників). Перехід у частки супроводжувався повною або частковою десемантизацією, а часто й усиченням колишніх словоформ. Наприклад, усиченими формами колишнього давнього дієслова *бути* та *мовити* є відповідно словотворча та формотворча частка *би* (*б*), переповідна та порівняльно-гіпотетична частка *мов*, яка функціонує і як сполучник. Частки, утворені на ґрунті застиглих форм займенників та за рахунок переходу в них дієслів і неусичених дієслівних форм, мають прозору етимологію та зберігають з ними формальний зв'язок: *мені, тобі, воно, собі, все, що, що то за, щось, який; вже, як, мало не, далеко не, трохи не, ледве не; буває, було, давай(те)* тощо.

Специфіку функціонального використання цієї групи часток, на відміну від омонімічних повнозначних словоформ, можна простежити у наведених прикладах: *Я й собі пройшла в садок (М. Вовчок); То де вже спокою нам ждять? (П. Грабовський); Вийшов з хати карбівничий, щоб ліс оглядіти, та де тобі!* Таке лихо, що не видно й світа! (*Т. Шевченко*); *Та що ж воно там за народ! (С. Олійник)*. Виділені частки лише за матеріальною формою вираження нагадують займенники або прислівники, проте яскраво ілюструють розрив семантичного і граматичного зв'язку з ними. Їхня роль зводиться до вираження різних модальних значень, передачі й посилення емоційності висловлювань тощо.

Перехідні й синкретичні явища в системі часток, як правило, не впливають на їх правопис. Однак, зважаючи на поліфункціональність окремих одиниць у межах цього класу, особливу увагу при передачі часток на письмі слід звертати на їх функціональне розрізнення: смислові та формотворчі частки, поєднуючись із одиницями різних лексико-граматичних класів (у тому числі й з іншими частками), завжди пишуться окремо (крім деяких утворень із частками *не* та *ні*), а словотворчі — разом. Пор.: 1. Той клятий водяник! *Бодай би* всох! (*Леся Українка*); 2. *Та щоб бодай* тобі кістка в горло! (*О. Довженко*). У наведених ілюстраціях спонукальна частка *бодай* виступає у поєднанні з підсилювальними (смисловими) *би* і *та*. Посилювального спонукального характеру висловлюванню надає і сполучникового походження частка *щоб*, утворена поєднанням колишнього займенника *що* та підсилювальної частки *б*, яка виконує функцію словотворчої. Функцію спонукальної частки із значенням побажання лексема *щоб* може виконувати і самостійно: *Щоб* ти був багатий як земля! (*Номис*). Часто вона виступає і як функціонально зближувана із формо-

творчою часткою *хай* (*нехай*): *Щоб* на світанку бути тут (*Г. Тютюнник*); пор. *Нехай* на світанку буде тут. На відміну від частки, омонімічний сполучник виконує функцію засобу поєднання компонентів складнопідрядного речення мети (рідше — з'ясувально-об'єктного): *То це ми стільки відбули війни, щоб знов сюди вернулися вони?* (*Л. Костенко*). Сполучник-частку *щоб* слід відрізнити від омонімічного словосполучення (займенник *що* + підсилювальна частка *б*): *Що б це* сталося з моїми добрими та щирими земляками? Міркую, міркую і гадки не дам (*Т. Шевченко*). Вживання частки є факультативним (вона може бути вилученою із висловлювання), у той час як у ролі словотворчої вона є обов'язковою. Аналогічне розрізнення, мотивоване смисловим принципом орфографії, спостерігається і в інших співвідносних лексемах, наприклад *якби* і *як би* (сполучник-частка і прислівник із часткою), розрізнення яких сприяє і диференційований наголос: *Якби* мені черевики, то пішла б я на музики (*Т. Шевченко*) (сполучник-частка); *Вже* дехто й занудився при дозвіллі: *Якби* хоч стрельнуть, хоч пшоном, хоч сіллю (*Л. Костенко*) (оптативна частка); *Якби* видніше, поблукати скрізь би (*Л. Костенко*) (умовний сполучник) — *Як би* йому натякнути, що я й заміж за його [нього] ладна вийти? (*Г. Нечуй-Левицький*); *І як би* там він міг співати, Коли вітчизна вся німа! (*О. Олесь*) (прислівник *як* у поєднанні з часткою *би*).

Смисловий принцип при передачі на письмі взаємодіючих омонімічних лексем доповнюється й іншими орфографічними мотивами (напр., морфологічним принципом правопису, коли береться до уваги співвідносність лексеми із певною частиною мови) за допомогою дистрибутивного аналізу, який передбачає виявлення сукупності контекстів, у яких може чи не може функціонувати певна вихідна словоформа. Додатково використовуються семантичний, синтагматичний, парадигматичний та дериваційний критерії розрізнення омонімічних лексем (окреме слово чи словосполучення).

1. *Бабайцева В.В.* Зона синкретизма в системі частей речи совр. русского языка // Филолог, науки.— 1983 — № 5.— С. 35-42.

2. *Ващеико В.С.* Явища переходу в системі частин мови II Українська мова в школі.— 1953.— № 6.— С. 14-22.

3. *Вихованець І.П.* Частини мови в семантико-граматичному аспекті.— К.: Наук. думка, 1988.— 256 с.

4. *Есперсен О.* Философия грамматики.— М.: Изд-во иностр. лит.— 1958.— 404 с.

5. *Історія української мови. Морфологія.*— К.: Наук. думка, 1978.— 539 с.

6. *Калечиц Е.П.* Взаимодействие слов в системе частей речи.— Свердловск: Из-во ун-та, 1990.— 157 с.

7. *Кривоносое А.Т.* Система взаимопроницаемости неизменяемых классов слов // Вопр. языкознания.— 1975.— № 6.— С. 93-103.

Констатація фактів порушення словоформами їх постійної дистрибуції (коли беруться до уваги безпосередньо складові словоформи, їхня словотворча структура і комплекс лексико-граматичних ознак) на основі семантичного критерію дає можливість виявити їхню вторинну форму. Синтагматичний критерій дозволяє встановити ступінь завершеності чи незавершеності процесу переходу повнозначних змінних словоформ у незмінні на основі сполучуваності з одиницями різних лексико-граматичних класів слів. Так, неможливість лексичної сполучуваності з дієсловами свідчить про повний перехід прислівників у прийменники, а можливість сполучуваності як із дієсловами, так і з іменниками вказує на неповний (частковий) перехід у службові слова. Парадигматичний критерій передбачає виявлення у структурі словоформи морфологічної ознаки іншої частини мови, у функції якої вона може використовуватися. Незмінні слова якнайповніше ілюструють втрату словозміни одиницями, що протягом усього періоду історичного розвитку мови поповнювали і продовжують поповнювати їх склад. Дериваційний критерій у поєднанні з усіма іншими дає змогу встановити, збереглась чи ні у сучасній українській мові вихідна форма субститути, чи простежується в ній зв'язок останнього з вихідною лексемою.

Таким чином, аналіз взаємодії і взаємопроникнення лексичних одиниць різних класів повнозначних і службових слів дозволив виявити синкретизм значень та повний або частковий перехід лексем з одного класу в інший, що певним чином позначилось і на орфографії цих одиниць. Наявність розходжень у передачі на письмі деяких словоформ пояснюється тим, що процес їх переходу у незмінні лексеми не можна вважати завершеним — він триває і в наш час. І це закономірно, адже у мові постійно конкурують старі (традиційні) і нові явища, які не лише збагачують, розширюють, урізноманітнюють лексичний склад мови, а й удосконалюють її лексико-граматичні засоби.

8. *Лукин М.Ф.* Критерии перехода частей речи в современном русском языке // Филолог, науки.— 1986.— № 3.— С. 49-56.

9. *Мельничук А.С.* Взаимодействие грамматических единиц различных уровней в рамках предложения // Единицы различных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие.— М.: Наука, 1969.— С. 161-176.

10. *Милославский И. Г.* Морфологические категории современного русского языка.— М.: Просвещение, 1981.— 254 с.

11. *Василь Ожоган.* Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови.— К., 1997.— С. 40-64.

12. *Пешковский А.М.* Школьная и научная грамматика (Опыт применения научно-грамматических принципов к школьной грамматике).— 4-е изд. М.; Пг, 1923.— 115 с.

13. *Потебня А.А.* Из записок по русской грамматике.— М.: Учпедгиз, 1958.— Т. I—II.— 36 с.

14. Русская грамматика. В 2 т.— М.: Наука, 1980.— Т. 1.—С. 730-731.
15. Словник української мови.— К.: Наук, думка, 1970.—Т. 1.— 799 с.
16. *Степанова М.Д.* Вопросы лексико-грамматического тождества (на материале современного немецкого языка) // *Вопр. языкознания.*— 1967.— № 2.— С. 94-95.
17. Східнослов'янські граматики XVI—XVII ст. — К.: Наук, думка, 1993. — 236 с.

18. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенко.— К.: Виша школа, 1993.— С 350.
19. Український правопис. 4-те видання, виправлене й доповнене.— К.: Наук, думка, 1993.— 236 с
20. *Шахматов А.А.* Синтаксис русского языка. — Л.: Учпедгиз, 1941.— 620с.
21. *Щерба Л.В.* О частях речи// Избр. работы по русскому языку.— М.: Учпедгиз, 1957.— С. 63-84.

Symonova K.S.

**TRANSFORMATIONAL PHENOMENA IN THE SYSTEM
OF SPEECH AND PROBLEMS OF ORTHOGRAPHY
(based on classes of words)**

The article gives a concise history of investigation in modern linguistics of the problem of transformation of one part of speech into another one. Evaluated are some disputable statements. Attention is concentrated on the interaction of words in the system of unchangeable parts of speech — adverbs, prepositions, conjunctions, particles.

The illustrative material is given to demonstrate the phenomenon of interaction and transformation that cause semantic changes in words and influence not only their structural and grammatical peculiarities but also their orthography in modern Ukrainian.

The questions discussed in the article are closely connected with the syllabus and could be used while teaching the contemporary Ukrainian language at schools and higher educational establishments.